ज्ञानोन्मेष

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

રમકડાં દ્વારા જીવનઘડતર

ડૉ. વિરંચી ત્રિવેદી
અકોટા રોડ, વડોદરા.

Received : 01-06-2021 **Published Online : June-2021** **Accepted : 15-06-2021**

બાળક અને પુષ્પ ઈશ્વરનાં બે ઉત્તમ સર્જન છે. બન્નેમાં એકાધિક વિશેષતાઓનું સામ્ય હોવાથી હંમેશાં પુષ્પ સાથે બાળકની સરખામણી થતી આવી છે અને તે સર્વમાન્ય પણ રહી છે. ખીલતું ફૂલ અને હસતું બાળક દરેક જણને ઉલ્લાસિત કરી દે છે. સૂનું ઘર બાળકથી જ કિલ્લોલકુંજ બની રહે છે. માટી, જળ, સૂર્ય-પ્રકાશ અને માવજત જેવાં વિવિધ તત્ત્વો પુષ્પને ખીલવે છે એમ એકાધિક પરિબળોનો સહિયારો પ્રયાસ બાળકને ખીલવે છે. 'ખીલવું' એ પણ આમ તો વિકાસનો જ અર્થસૂચક પર્યાય છે. વિવિધ પાસાંના ઘડતર દ્વારા જ બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થતો હોય છે. બાળઘડતરનાં એવાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પરિબળોમાં રમકડાંની ભૂમિકાના સદષ્ટાંત નિર્દેશનો આ લેખમાં ઉપક્રમ છે.

બાળકનું મન કોરી સ્લેટ જેવું છે. એ સૌપ્રથમ જે અનુભવે છે તે અનુભવ તેને માટે વિસ્મયજનક બની રહે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં વિશેષતઃ દષ્ટિ, શ્રુતિ અને સ્પર્શ દ્વારા તે વિવિધ રૂપે વિસ્મય પામે છે. પ્રત્યેક વિસ્મય તેને રોમાંચિત અંતરના ઝરામાંથી ફુવારાની જેમ આનંદના ઉછાળા સાથે ઉલ્લાસમય ખુશી આપે છે. તેથી જ બાળવિસ્મય અને બાળકલ્પના શૈશવમાં ઈશ્વરની અનુપમ ભેટ છે. ગમતા અનુભવને બાળક પુનઃ પુનઃ ઝંખે છે. એની ઝંખના સતત જાગૃત રહે છે. ત્યારે અનુભવેલું વિસ્મય તેને માટે વિચારપ્રેરક બની જાય છે. આમ કેમ થતું હશે ? આમ કેવી રીતે થતું હશે ? એવા પ્રશ્નો ઊઠતાં તેનું મન કાર્ય અને કારણનો સંબંધ સમજતું થાય છે. ક્યારેક એકાગ્ર ચિત્તે તેને સૂઝે તેવી ગડમથલમાં ડૂબી અનુભવેલા કૌતુકનું રહસ્ય શોધવા માટે તે મથ્યા કરે છે; એની આ સ્થિતિને કારણે જેના સંગમાં છે એની સાથે એવો અંતરંગ સંબંધ બંધાઈ જાય છે કે એ સંગ એને પ્રિય થઈ પડે છે. એ ક્ષણે એનું પોતીકું બાળવિશ્વ રચાઈ જાય છે અને એ બાળવિશ્વમાં જ એક નિરાળા અને પ્રિય એવા મમતાના ભાવલોકમાં એ સુખ અને આનંદ અનુભવે છે. એ આની સાથે એવી આત્મીયતા અનુભવે છે કે હૃદયમાં સચ્ચાઈભર્યાં ભાવસંવેદનો અંતરમાંથી ઉદ્‌ગાર રૂપે વ્યક્ત થાય છે :

''મા મારી ઢીંગલી માંદી પડી
ખાતી નથી ને પીતી નથી
મા મારી ઢીંગલી માંદી પડી''
('ચૂં..ચૂં..મૂં..મૂં..મ્યાઉં મ્યાઉં', પૃ.૩૧)

વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાં બાળકને રમવાની જુદી જુદી પદ્ધતિ શીખવે છે. રમકડું ગોળ ફરે અને પાછું સ્થિર થાય ! ચાવી આપે એટલે પાછું ગોળ ગોળ ફરે ! તેથી એને પ્રથમ આશ્ચર્ય થાય છે,પણ રમકડાંની ક્રિયાશીલતાના રહસ્યને જાણવા એ તત્પર થાય છે, તે અજમાયશ માટે પ્રેરાય છે. એમાં સફળ થતાં જ એ કિલ્લોલી ઊઠે છે. એ ક્ષણે એ દ્વિગુણિત માત્રામાં આનંદ અનુભવે છે. રમકડું રમતું થયું અને એને રમકડું રમતું કરવાની રીત પણ આવડી ગઈ ! આધુનિક ટેકનોલૉજીએ તો રમકડાં દ્વારા બાળકને ત્વરિત સાંપ્રત સાથે જોડી દીધું. સહેજ ઘસીને છોડી દેતાં મોટર દૂર જાય. બાળક એને પકડવા દોડે. એમાં એક સાથે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન,

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

ટેક્નિક સાથે ગમ્મતના હેતુ સિદ્ધ થઈ જતા જોવા મળે છે. ક્યારેક રમકડાં એની આંખ સામે આશ્ચર્ય સાથે રમૂજનો અનુભવ પણ આપી દે છે:

રમકડાનો ઉંદર લઈને રમવા ચાલી હું,
ચાવી ભરી છોડી દીધો બોલ્યો એ તો ચૂં;
શેરીમાંથી બિલ્લી બોલી તને ખાઉં હું,
આગળ ઉંદર પાછળ બિલ્લી હસી પડી હું!
('એક આવ્યો મદારી', પૃ. ૩૧)

કેટલાંક રમકડાં સંકલન-આકલન-પસંદગી અને ગોઠવણીની સૂઝ ખીલવે છે. 'Building Blocks'આ પ્રકારની રમત છે. જુદા જુદા બ્લોકને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવતાં અંતે એક પૂર્ણ આકાર અથવા આકૃતિ રચાય છે. 'Picture Game' માં પણ આ હેતુ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારની રમતોથી આકારનિર્માણની સૂઝ ખીલે છે. નિર્માણ પદ્ધતિ તેને આવડી જતાંની સાથે રમવાની રીત પણ આવડી જાય છે. કાગળના ટુકડામાંથી હોડી બનાવવાની કળામાં 'Best From Waste' ઉપરાંત પોતે બનાવેલું રમકડું વધુ ઉત્સાહ અને આનંદદાયક બની રહે છે :

''કાગળ લઈ વાળીએ, કાતરથી કાપીએ,
ચાર ગડી વાળીને, એક ભાગ દાબીએ;
પલટાવી ગડીઓ ઉઘાડીએ,
દોસ્તો, કાગળની હોડી બનાવીએ.

★★★

ઓ ટીપાં... ઓ ફોરાં... ગડડડડ... ધડ...ધડધડ..
આવ્યો છે મેહુલો ત્રમ્ ઝફ ત્રમ્ થડ્..
થડ્.. તડ્..
મેહુલિયાને આવકારીએ, દોસ્તો.
ધીરેથી હોડી તરાવીએ.
('ચૂં.ચૂં.મૂ..મૂ..મ્યાઉં મ્યાઉં, પૃ.૪૧)

આ પ્રકારનાં રમકડાં અને રમતોથી સર્જનાત્મક અને રચનાત્મક શક્તિના વિકાસ સાથે બાળમાનસનું ઘડતર થાય છે.

બાળકની વિચારશક્તિ, તર્કશક્તિ અને જિજ્ઞાસાને ખીલવતાં રમકડાંથી બાળકનો માનસિક વિકાસ ઝડપથી અને સહજ રીતે થાય છે. એવાં રમકડાં અને રમતો બુદ્ધિ અને કૌશલ્યના વિકાસમાં સહાયક બની રહે છે. 'Jigsaw Puzzle' 'Rubik's Cube' અને Chess વિચારપ્રક્રિયાને સતત સક્રિય બનાવતાં રમકડાં અને રમતો છે. આ રમત અને રમકડાં બુદ્ધિવર્ધક, જ્ઞાનવર્ધક, વિચારપ્રેરક અને મનોરંજક પણ બની રહે છે :

'બધાં ભણે ને બધાં શીખે તો હું કાં પાછળ રહું?
કમ્પ્યૂટર શીખીને ચાલો પહેલો નંબર થઉં !''
(ખિસકોલીને કમ્પ્યૂટર છે લેવું, પૃ-૧૩)

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

આધુનિક ઉપકરણોના ઉપયોગથી આશ્ચર્ય અનુભવી બાળક કંઈક સામ્ય રચીને રમકડાંનો મોબાઈલ રમતાં અનુકરણ આ રીતે કરે છે :

ઊભો થઈને દોટો કાઢું.
આખા ઘરમાં આંટા મારું;
પાછળ જમણો હાથ મૂકીને
પપ્પાની હું સ્ટાઈલ કરું છું,
પપ્પાને મોબાઈલ કરું છું.
('તારલા રે, તારલા', પૃ-૨૭)

★★★

કેવી મોટી આ દુનિયા છે
ને નાનકડો કેમેરા છે
તો પણ એને આબેહૂબ લો !
કેમેરામાં ફીટ કરી દઉં.
('તારલા રે, તારલા', પૃ-૩૭)

ઉપર્યુક્ત બાળકાવ્યની પંક્તિઓમાં રમકડાનો કેમેરા અને મોબાઈલના ઉદાહરણ દ્વારા બાળકના અનુકરણનો નિર્દેશ છે. બાળક 'તીરંદાજના તીરકામઠા'થી લક્ષ્યસંધાન શીખે છે. પશુ-પક્ષીનાં રમકડાંથી રંગ, રૂપ અને આકારના તફાવતને જાણી પશુ કે પંખીને ઓળખતાં શીખે છે. ટહુકાની નકલમાં, બંદરકૂદ કે દેડકાકૂદ જેવી રમતો પણ અનુકરણ કરીને શીખે છે. ''રમકડું નાચે એમ નાચી બતાવ જો'' કહેતાં તે અભિનય કરે છે. આ રમકડાં હવે પછી એને રહેવાનું છે એ દુનિયા, એની રીત-રસમનું જ્ઞાન અને માર્ગદર્શન આપે છે. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ કઠપૂતળીનો ખેલ છે. બાળકો એ પૂતળીઓના પરસ્પરના વ્યવહારને કેવું ધારી ધારીને જોતાં હશે! એમના અભિનયમાં સંસારનું વ્યવહારદર્શન અને સૂચક માર્ગદર્શન છે. એકાગ્ર થઈને જોતાં બાળકો એમાંથી શું સાર પામતાં હશે એ પણ એક રસનો મુદ્દો છે. કારણ કે, આ પ્રકારના ખેલ અને રમકડામાં ચિત્ત પરોવતાં બાળકને રમતમાં રસ પડે છે અને પારસ્પરિક વ્યવહારનાં અનુસંધાનોમાં એનું મન જાગૃત થાય છે.

બાળક શરૂઆતમાં અવલોકન, આશ્ચર્ય અને રમકડાં રમવાનો અનુબંધ ફક્ત ઈીઢ્ઢંઅદ્વઢ્ઢી્ અજ રમીને મેળવે છે. પણ બાળમાનસનો વિકાસ થતાં તેને પોતાને સર્જન કરવાનું મન થાય છે. ત્યારે કોઈક રમકડું બનાવવાની તેની Creativity વિકસે છે. એમાં સર્જનની પળો દરમિયાન અને સર્જન પછી સફળતાનો આનંદ માણે છે, એ કોશિશથી તેનો વિકાસ એક કદમ આગળ વધે છે. જેમ કે ઝંડો બનાવવાની રીત અને બન્યા પછીનો આનંદ એનાથી વિશેષ હોય છે :

''ફર ફર કરતો હવામાં ઊડે
કેવો ઊંચે તિરંગો;
પસંદ કીધા મજાના એણે
ત્રણ જાતના રંગો.
('શૈશવના ટહુકા', પૃ-૨૨)

e-ISSN : XXXX XXXX
Volume-2, Issue-2 : April-June, 2021

દીવાસળીની પેટીનાં ખોખાં જોડી બનાવેલી ગાડીમાં અનુકરણ અનુભવ અને કલ્પનાનો ત્રિવેણી સંગમ તેના આનંદનું કારણ બને છે :

નાની નાની બેઠકવાળા
નાના નાના ડબ્બા,
બારીમાંથી જોતાં લાગે
ભોળા પક્ષી ભૂલકાં.
બાકી રહી ગયેલાં બોલે રુક..રુક..રુક...
ચાલી મારી રેલગાડી છુક..છુક..છુક.. ('કેવું સુંદર મેઘધનુષ', પૃ. ૪૮)

સમાજના વિવિધ સ્તરનાં બાળકો કક્ષા પ્રમાણેનાં રમકડાંથી ઘડતર પામે છે, પરંતુ ઘરમાં જ 'ઘર..ઘર' રમવાની રમત બાળકો રમકડાંની ઘરવખરી સાથે આબેહૂબ રમતાં હોય છે. એમાં બાળકની અવલોકનશક્તિ, ગ્રહણશીલતા અને અનુકરણનું ઉત્તમ પ્રમાણ મળે છે. આ બધાં રમકડાંથી સરવાળે બાળઘડતરની સૂક્ષ્મ ભૂમિકા સંવેદનસ્પર્શી બને છે. વર્તમાનનાં વિખેરાતાં કુટુંબોના વિષમયોગમાં યાંત્રિક જીવનના દુષ્પ્રભાવે વ્યસ્ત જીવનની વાસ્તવિકતા વચ્ચે લાગણીશૂન્ય જગતમાં એકલા, અટૂલા, સૂના શૈશવમાં સંવેદનસ્પર્શ સાથે બાળઘડતર કરતાં રમકડાં જ બાળકને ગમતા સાથી-સંગી છે.